

УДК 341.231.14:061.1EU(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.20>

ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Грабинський М.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8338-8810
e-mail: mykhailo.hrabynskyi@lnu.edu.ua

Дем'янчук О.Р.,
студент II курсу магістратури
зі спеціальності «Міжнародне право»
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-4425-7209
e-mail: demianchukostap@gmail.com

Грабинський М.І., Дем'янчук О.Р. Гарантії права на справедливий суд в екстремальних умовах: національні та міжнародні стандарти.

У статті розглядається право на справедливий суд як фундаментальна гарантія захисту прав людини, що, у свою чергу, є необхідною умовою верховенства права в державі. Описано історичні передумови становлення права на справедливий суд як частини внутрішньодержавного та міжнародно-правового дискурсу, починаючи від зародження терміна «fair trial» у правовому дискурсі XVII століття до сучасного нормативного закріплення, передусім, у сфері міжнародного права прав людини. Конкретизовано зміст права на справедливий суд у національному праві України та міжнародному праві, зокрема в контексті положень Конституції України, Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Розкрито основні складові права на справедливий суд: незалежність і безсторонність суду, публічність процесу та презумпцію невинуватості. Особливу увагу приділено аналізу впливу екстремальних умов, таких як війна, надзвичайний або воєнний стан, на реалізацію права на справедливий суд. Розглянуто питання допустимості обмеження чи відступу від зобов'язань держав у сфері забезпечення права на справедливий суд відповідно до національних норм законодавства України і міжнародних договорів з прав людини. На основі практики Європейського суду з прав людини, зокрема у справах *Golder v. United Kingdom*, *Aksoy v. Turkey* та *Ireland v. United Kingdom*, обґрунтовано, що навіть за умов дерогації держава зобов'язана гарантувати мінімальний стандарт правосуддя, який включає доступ до суду, незалежність і неупередженість судової влади та, відповідно, ефективний захист прав особи. Зроблено висновок про різницю нормативно-правового регулювання права на справедливий суд у законодавстві України (зокрема, Конституції) та міжнародно-правових актах (зокрема, Загальній декларації прав людини, Європейській конвенції з прав людини та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права), а практика Європейського суду справ людини показує взаємозв'язок між правом на справедливий суд та правом на ефективний засіб правового захисту.

Ключові слова: справедливий суд, права людини, екстремальні умови, Європейський суд з прав людини, верховенство права.

Hrabynskyi M.I., Demianchuk O.R. Guarantees of the right to a fair trial in extreme conditions: national and international standards.

The article examines the right to a fair trial as a fundamental guarantee of human rights protection, which, in turn, is an essential condition for the rule of law in the state. It describes the historical

prerequisites for the development of the right to a fair trial as part of both domestic and international legal discourse, from the emergence of the term “fair trial” in seventeenth-century legal language to its modern normative consolidation, primarily in the field of international human rights law. The content of the right to a fair trial is specified in Ukrainian national law and in international law, particularly in the context of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights. The main components of the right to a fair trial are revealed, including the independence and impartiality of the judiciary, the publicity of proceedings, and the presumption of innocence. Special attention is paid to the analysis of the impact of extreme conditions—such as war, states of emergency, or martial law—on the exercise of the right to a fair trial. The article addresses the permissibility of restricting or derogating from states’ obligations in ensuring the right to a fair trial in accordance with Ukrainian national legislation and international human rights treaties. Based on the case law of the European Court of Human Rights, particularly in *Golder v. the United Kingdom*, *Aksoy v. Turkey*, and *Ireland v. the United Kingdom*, it is argued that even in situations of derogation, the state is obliged to guarantee a minimum standard of justice, which includes access to a court, the independence and impartiality of the judiciary, and, accordingly, the effective protection of individual rights. The article concludes by emphasizing the differences in the legal regulation of the right to a fair trial under Ukrainian legislation (in particular, the Constitution) and international legal instruments (including the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights). The jurisprudence of the European Court of Human Rights demonstrates the interconnection between the right to a fair trial and the right to an effective remedy.

Key words: fair trial, human rights, extreme conditions, European Court of Human Rights, rule of law.

Постановка проблеми. Право на справедливий суд є одним із фундаментальних елементів системи захисту прав людини, яке є передумовою захисту інших прав людини. Незважаючи на те, що сьогодні воно вважається невід’ємною складовою верховенства права, історично його формування склалося відносно пізно і термінологічне закріплення поняття *fair trial* з’явилося лише у XVII столітті. Протягом наступних століть це право набувало все більше значення і станом на сьогодні його включено у всі міжнародно-правові інструменти захисту прав людини.

Таким чином, Конституція України, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод та Міжнародний пакт про громадянські права закріплюють право на справедливий суд, надаючи йому відносно схожого змісту. Зважаючи на безперечну важливість цього права, важливо встановити, як на нього впливають так звані «екстремальні умови», тобто такі стани речей у державі, які загрожують безпеці та існуванню демократичного суспільства та нації, в рамках вище перелічених нормативно-правових актів.

Актуальність дослідження зумовлена сучасним станом речей в Україні та у міжнародних відносинах. На території України продовжує діяти воєнний стан, який є передумовою можливості відступу від міжнародно-правових зобов’язань щодо прав людини. У відносинах на міжнародній арені все частіше виникають обставини, які можна описати як «екстремальні умови» (збройний конфлікт на Близькому Сході, недавній конфлікт між Індією та Пакистаном та інші). Відповідно, важливо встановити вплив таких обставин на право на справедливий суд.

Метою дослідження є опис, конкретизація та порівняння механізмів захисту прав на справедливий суд в рамках національного законодавства та міжнародно-правових договорів з прав людини (Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод та Міжнародний пакт про громадянські права) за наявності та відсутності екстремальних умов.

Стан опрацювання проблематики. Право на справедливий суд було є предметом численних наукових досліджень як українських (Шевчук С.В., Наливайко Л.Р., Курило О.С. та інших) та і закордонних авторів (І. Ленгфорд, Д. Дж. Боггс, С. Ставрос). Однак поняття «екстремальних умов», хоча й присутнє в зарубіжних публікаціях, переважно відсутнє в українському правовому дискурсі. Станом на сьогодні, більшу увагу приділено захисту прав людини в умовах воєнного стану, тому необхідний ширший розгляд, який враховує інші обставини, які можна вважати екстремальними. Аналогічно, існує потреба порівняння регулювання права на справедливий суд за наявності екстремальних умов в рамках законодавства України та міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи історію права на справедливий суд, можна зауважити, що висловлювання «справедливий суд» відсутнє у ранніх англійських юридичних та філософських текстах, де його можна було б очікувати. Наприклад, воно не зустрічається в творі Томаса Мура «Утопія» (1516) або в працях Едварда Коука (1552–1634), незважаючи на те, що він часто вживав прикметник «справедливий» в інших контекстах. Натомість Коук використовував прикметник «байдужий» для опису бажаної якості судового розгляду, посилаючись на неупередженість суду як гарантію справедливості.

Перше зафіксоване вживання терміна «справедливий суд» в Оксфордському словнику англійської мови датується 1623 роком, але його присутність у юридичному дискурсі протягом століть залишалася мінімальною. Однак статистика використання показує поступове зростання: лише 112 згадок у юридичних звітах між 1865 і 1950 роками, і 361 згадка між 1950 і 2005 роками, причому найрізкіше зростання відбулося після 1975 року [1, с. 43-49].

З цього можна зробити висновок, що право на справедливий суд є відносно новим правом, яке продовжує активно розвиватися, а його зміст, потенційно – змінюватися шляхом удосконалень та заповненням прогалин практикою, що формується.

Для початку можна розглянути кілька доктринальних визначень права на справедливий суд, які стануть основою для подальшого аналізу дефініцій, наявних в національному законодавстві та міжнародному праві.

Одним можливим визначенням є: «Слухання в неупередженому та незацікавленому суді; процедура, яка передбачає заслуховування до винесення вироку, яка проводиться на підставі розслідування та винесення вироку лише після судового розгляду».

Справедливий і неупереджений суд присяжних передбачає наявність адвоката для захисту, обов'язкову явку свідків, якщо це необхідно, та розумний строк з урахуванням усіх обставин для розслідування, належної підготовки та представлення захисту. Суд, в якому підсудному дозволяється бути представленим адвокатом, а свідки та адвокати не піддаються залякуванню. [2, с. 4, 7]

Юридичний словник Блека визначає справедливий (та неупереджений) суд як суд, в якому права підсудного захищаються неупередженим суддею та присяжними, які вирішують справу [3].

Конституція України не відводить окремої статті для права на справедливий суд подібно до того, як це роблять міжнародно-правові інструменти в галузі прав людини. Проте стаття 55 гарантує право на судовий захист, що включає право на апеляцію, право звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, право на конституційну скаргу та право використовувати всі законні засоби захисту. Стаття 56 гарантує право на відшкодування збитків, завданих державою, стаття 57 – право знати власні права та обов'язки, а стаття 58 забороняє зворотню дію закону в часі. Статті 59, 61, 62 надають подальші гарантії, які традиційно розглядаються як складові прав на справедливий суд, а саме: право на професійну правничу допомогу, принцип не покарання двічі за одне правопорушення та презумпцію невинуватості, всі з яких є необхідними передумовами для функціонування права на справедливий суд [4]. Звичайно, норма доповнюється іншими нормативно-правовими актами, перш за все, процесуальними кодексами, в яких закріплено засади цивільного, кримінального чи адміністративного судочинства, серед яких є принципи гласності, повага до честі і гідності та інші процесуальні права [5].

Окрім того, важливо зауважити, що право на справедливий суд є однією з умов верховенства права, яке закріплюється статтею 8 Конституції [6, с. 265].

Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) надає більш кристалізований опис прав на справедливий суд, відводячи для нього окрему статтю (6). Норми цієї статті передбачають на ступні гарантії: справедливий і публічний розгляд справи, розумні строки розгляду, незалежність та безсторонність суду, публічне проголошення рішення (за винятком тих ситуацій, коли забезпечення непублічного провадження буде виправдано інтересами демократичного суспільства, що є умовою обмеження переважної більшості прав людини, зокрема і в рамках ЄКПЛ). Окрім того, Конвенція гарантує презумпцію невинуватості, а також ряд процесуальних прав: бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього, мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту, захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, одержувати безоплатну допомогу перекладача. Стаття 7 ЄКПЛ доповнює згадані гарантії заборобою зворотної дії закону в часі [7].

Порівнюючи зміст права на справедливий суд в ЄКПЛ та український нормативно-правових актах, можна зробити висновок, що зміст цього права залишається однаковим, хоча текст Конвенції надає більш лаконічну та уніфіковану версію тих гарантій, які передбачаються правом на справедливий суд. Більше того, різноманітність визначень швидше вказує на те, що «право на справедливий суд» є більш, ніж просто терміном, а швидше – інститутом чи соціальним конструктом з розширеною структурою та системою ознак, на чому ми хочемо зупинитися більш детально.

Загальна декларація прав людини 1948 р. закріплює права на справедливий суд у статтях 10 та 11. На відміну від ЄКПЛ, норми декларації експліцитно не передбачають процесуальні гарантії п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, проте гарантують прилюдний судовий розгляд, при якому забезпечені всі можливості для захисту [8].

Текст Пакту про громадянські та політичні права 1966 р. надає найбільш об'ємний опис права на справедливий суд, присутній в одній статті порівняно з раніше згаданими міжнародно-правовими актами. На додачу до вже зазначеного в ЄКПЛ та Загальній декларації, Пакт встановлює, що до неповнолітніх процес має бути організований таким чином, аби враховувались їхній вік та бажаність сприяти їхньому перевихованню. Пункт 5 даної статті передбачає право на апеляційний перегляд справи, а пункт 6 надає гарантію компенсації у разі виявлення обставин, які показують помилковість минулих вироків та, відповідно, невинуватість особи [9].

Порівнюючи тексти Загальної декларації (1948 р.), Європейської конвенції (1950 р.) та Пакту (1966 р.), можна прослідкувати тенденцію до розширення змісту права на справедливий суд як окремого права людини.

Важливо зазначити, що всі гарантії права на справедливий суд діють у кон'юнкції, і тому, якщо одна з них порушується, порушується також і саме право [10, с. 43].

Перейдемо до поняття екстремальних умов. Перш за все, варто розуміти логіку взаємодії між державою та індивідами в контексті захисту прав людини. Згідно з регулятивною ідеєю соціального договору, прагнення безпеки виправдовує необхідність існування держави. Люди об'єднуються для взаємного захисту свого життя, свободи та власності в рамках державної системи і підкоряються владі уряду. Вони утримуються від самостійних дій на користь монополії держави на застосування сили. Відповідно, правова визначеність і правовий захист є необхідними елементами уповноваження та легітимації державної влади [11, с. 21].

Відповідно, загальна безпека превалює над індивідуальними інтересами осіб, що можна вважати одним з обґрунтувань можливості обмеження прав людини в ситуація, які породжують стан небезпеки. Такі ситуації можна назвати «екстремальними умовами».

На теоретичному рівні слід виділяти три типи екстремальних умов, а саме: 1) пов'язані з насильством чи застосуванням сили (воєнний стан, війна, збройне повстання тощо); 2) природні та техногенні катастрофи; 3) політичні та економічні кризи.

Конституція України передбачена можливість запровадження режимів надзвичайного чи воєнного стану, про що йдеться в частині другій статті 64, пункті 31 частини першої статті 85, пункті 19 частини першої статті 92, пункті 21 частини першої статті 106 і частині другій статті 157 Конституції України.

У Конституції України не існує окремої статті, що встановлює критерії конституційності обмежень прав людини, вона була вилучена авторами проєкту Конституції України, напевно, виходячи з консервативних міркувань про те, що конституційні права та свободи загалом не підлягають обмеженням законом [12, с. 105-107].

Як Конституція України, так і згадані міжнародно-правові акти передбачають можливість обмеження певних прав людини. Розглянемо підходи, застосовані у кожному з цих документів.

Як вже було згадано, стаття 64 Конституції передбачає, що в умовах воєнного чи надзвичайного стану ряд прав може бути обмежений в той час як інші продовжують діяти в повному обсязі. Поняття воєнного та надзвичайного станів визначаються відповідними законами України (Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру») При цьому норми Конституції, які гарантують право на справедливий суд (статті 55-63) продовжують діяти без обмежень [13; 14].

Загальна декларація не передбачає можливості відступу чи обмеження певних прав, однак Пакт 1966, який базується на ній, включає відповідну норму в статті 4. Згідно з нею, держава може відступати від своїх зобов'язань за Пактом, виконавши ряд умов: наявність надзвичайного

становища в державі, яке ставить під загрозу життя нації, офіційне оголошення, пропорційне обмеження відносно гостроти становища, сумісність з іншими зобов'язаннями за міжнародним правом та відсутність дискримінації за расою, кольором шкіри, статтю, мовою, релігією та соціальним походженням. Важливо зауважити, що відступ неможливий від зобов'язання за статтею 15 (заборона зворотної дії закону в часі), але не за статтею 14 (рівність перед судом), яка і передбачає більшість гарантій, пов'язаними із правом на справедливий суд [9].

Подібно, стаття 15 ЄКПЛ допускає відступ від зобов'язань за статтею 6 (право на справедливий суд), однак висуває аналогічні умови до Пакту, а саме: офіційне повідомлення та невідступ від інших міжнародних зобов'язань. Вихідною умовою є наявність війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації [7].

Комплексно проаналізувавши вищенаведене можна сказати, що екстремальні умови є категорією, яка включає обставини, які загрожують життю нації і які з цієї причини є передумовою відступу чи обмеження прав людини на основі національного законодавства держави чи міжнародно-правових норм, зокрема в галузі міжнародного права прав людини. До таких умов можна зарахувати: війну, воєнний стан, стан надзвичайної ситуації, пов'язаний із техногенними чи природними катастрофами та інші кризові ситуації, які ставлять під загрозу життя нації.

Як бачимо, права людини (загалом) та право на справедливий суд (зокрема) іноді можуть бути обмежені за наявності екстремальних умов. Однак це не означає скасування цього права. Тому мінімальний рівень справедливого судового розгляду дійсно потрібен у надзвичайних ситуаціях. Винесення рішення незалежною юридичною допомогою, свобода від примусового самозвинувачення, закриття справи обвинувачення, щоб бути ефективно звинуваченим перед судом, та повна можливість спростувати докази разом із можливістю міжнародного нагляду завжди гарантуються як у звичайних судах, так і у спеціальних трибуналах, створених для задоволення потреб надзвичайних ситуацій [15, с. 364-365].

Для того аби краще оцінити зміст права на справедливий суд в екстремальних умовах, варто звернути увагу на практику Європейського суду з прав людини у цьому питанні.

Так, ще у 1975 р. була досить гучна справа ЄСПЛ з приводу захисту першочергового права у контексті загального права на справедливий суд – це право на доступ до суду у справі «Голдер проти Великої Британії». У цій справі ЄСПЛ зазначає, що сама модель права на справедливий суд була би жалюгідною та безглуздою, якби ця норма не забезпечувала право на те, що твоя справа взагалі буде розглянутою [16, с. 382].

У контексті справи «Аксої проти Туреччини» приблизно з 1985 року на південному сході Туреччини спалахують серйозні заворушення між силами безпеки та членами РПК (Робочої партії Курдистану). За даними уряду, в результаті цього протистояння загинуло 4036 мирних жителів та 3884 співробітників сил безпеки. У цій справі Суд вирішив розглянути скаргу про порушення статті 6 (право на справедливий суд) як порушення статті 13 (право на ефективний захист). Суд зазначає, що заявник не заперечував, що він теоретично міг би подати цивільний позов про відшкодування збитків у зв'язку з жорстоким поведінням. Він стверджував, що нездатність прокурора розпочати кримінальне розслідування на практиці означала, що він не мав би жодних шансів на успіх у цивільному провадженні [17, с. 24].

У контексті справи «Ірландія проти Сполученого Королівства» між 1971 і 1975 роками в Північній Ірландії загинуло понад 1100 людей, а 11 500 отримали поранення. Британська влада використовувала надзвичайні повноваження згідно із «Законом про спеціальні повноваження» для арешту, затримання та інтернування підозрюваних у тероризмі без суду, головним чином спрямованих проти ІРА (Ірландської республіканської армії). Суд одноголосно постановив, що відступи від статті 6, якщо припустити, що вона застосовується в цій справі, є сумісними зі статтею 15 [18, с. 87].

Таким чином, Суд розглядає право на справедливий суд як таке, від якого допустимий частковий відступ, але продовжує функціонувати в поєднанні з іншими правами з ЄКПЛ.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що право на справедливий суд є результатом тривалої еволюції правових уявлень про справедливість, неупередженість і рівність сторін у судовому процесі.

Порівняння норм національного законодавства України та міжнародно-правових актів показує різні підходи до оцінки ролі права на справедливий суд. В той час як відповідно до Конституції України це право продовжує діяти навіть за умови введення воєнного чи надзвичайного стану,

тобто «екстремальних умов», відповідно до розглянутих міжнародно-правових актів, це право допускає відступ за наявності екстремальних умов, хоча це не означає його скасування, оскільки фундаментальні гарантії, надані цим правом, продовжують діяти за будь-яких обставин.

Практика Європейського суду з прав людини (справи *Aksoy v. Turkey*, *Ireland v. United Kingdom*) підтверджують зв'язок між правом на справедливий суд та правом на ефективний засіб правового захисту і що навіть за наявності дерогацій держави зобов'язані забезпечувати мінімальний стандарт правосуддя – доступ до суду та незалежність і неупередженість суду.

Таким чином, право на справедливий суд є одночасно гарантією та критерієм існування правової держави. Еволюція цього права свідчить про поступове розширення його змісту збільшення ролі у міжнародному та внутрішньо національному захисті прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Langford I. Fair Trial: The History of an Idea. *Journal of Human Rights*. 2009. Vol. 8, no. 1. P. 37–52. URL: <https://doi.org/10.1080/14754830902765857> (date of access: 09.10.2025).
2. Boggs Danny J. The Right to a Fair Trial. *University of Chicago Legal Forum*. 1998. Vol. 1998, no. 2. P. 1–26. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1245&context=uclf> (date of access: 09.10.2025).
3. Fair Trial Definitions and Citations. URL: <https://thelawdictionary.org/fair-trial/> (date of access: 09.10.2025).
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.10.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 09.10.2025).
6. Schabas W. A. *European Convention on Human Rights: A Commentary*. Oxford University Press, 2015. 1414 p.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.10.2025).
8. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 09.10.2025).
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.10.2025).
10. Zhang J. Fair Trial Rights in ICCPR. *Journal of Politics and Law*. 2009. Vol. 2, no. 4. URL: <https://doi.org/10.5539/jpl.v2n4p39> (date of access: 09.10.2025).
11. Limbach J. Human Rights in Times of Terror – Is Collective Security the Enemy of Individual Freedom? *Goettingen Journal of International Law*. Vol. 1, no. 1. P. 17–27. URL: [10.3249/1868-1581-1-1-limbach](https://doi.org/10.3249/1868-1581-1-1-limbach) (date of access: 09.10.2025).
12. Шевчук С. Обмеження прав людини в умовах війни і миру: конституційний аспект. *Філософія права і загальна теорія права*. Вип. 2. 2022. С. 102–121. URL: DOI: <https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.318397> (дата звернення: 09.10.2025).
13. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 09.10.2025).
14. Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1809-14#Text> (дата звернення: 09.10.2025).
15. Stavros S. The Right to a Fair Trial in Emergency Situations. *International and Comparative Law Quarterly*. 1992. Vol. 41, no. 2. P. 343–365. URL: <https://doi.org/10.1093/iclqaj/41.2.343> (date of access: 09.10.2025).
16. Курило О. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 4. С. 381–384. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.66> (дата звернення: 09.10.2025).
17. Справа Аксой (Aksoy) проти Туреччини. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 1996 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58003%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58003%22]}) (дата звернення: 09.10.2025).

18. Справа Ірландія проти Сполученого Королівства (Заява по. 5310/71). Рішення Європейського суду з прав людини від 18 січня 1978 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57506%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57506%22]}) (дата звернення: 09.10.2025).